

Ημερίδα Διεύθυνσης Μέσης Γενικής Εκπαίδευσης ΥΠΑΝ

«Διδάσκοντας Αρχαία Ελληνικά... Θουκυδίδου Περικλέους Έπιτάφιος»

Σάββατο, 4 Φεβρουαρίου 2023

Συνεδριακό Κέντρο Ιεράς Μητροπόλεως Λεμεσού «Μητροπολίτης Λεμεσού Χρυσανθος Α΄»

Γιατί ο Επιτάφιος;¹

**Αθηνά Παπαχρυσοστόμου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών**

«Γιατί ο Επιτάφιος;» είναι ο τίτλος της ανακοίνωσής μου και όντως υπάρχουν αρκετά «γιατί», στα οποία θα αποπειραθώ να απαντήσω. Πρώτα από όλα, το προφανές, γιατί είμαστε σήμερα εδώ, γιατί είναι τόσο σημαντικός ο Επιτάφιος ώστε αφιερώνουμε το πρωινό του Σαββάτου μας να συζητάμε για αυτόν; Γιατί διδάσκεται στην Γ΄ Λυκείου ο Επιτάφιος; Γιατί επιλέγεται να διδαχθεί συγκεκριμένα ο Επιτάφιος μέσα από τα οκτώ βιβλία των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη – και όχι, π.χ., η Αρχαιολογία του ή ο Διάλογος Αθηναίων-Μηλίων; Και αν θέλουμε κάτι από Περικλή, γιατί επιλέγεται ειδικά ο Επιτάφιος λόγος του, τη στιγμή που υπάρχουν άλλες δύο δημηγορίες του Περικλή μέσα στο θουκυδίδειο έργο, η μία στο πρώτο βιβλίο, παράγραφοι 140-144 (όπου ο Περικλής αναλύει το πλέγμα της στρατηγικής πολιτικής του, στις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου) και η άλλη στο δεύτερο βιβλίο, λίγες μόνο παραγράφους μετά τον Επιτάφιο (2.60-64)· εκεί, στο κύκνειο αυτό άσμα του (καθώς εκφωνείται λίγο πριν τον θάνατό του το φθινόπωρο του 429), ο Περικλής, με θυελλώδη λόγο, διασκεδάζει τους φόβους και τις επιφυλάξεις των συμπολιτών του και προβάλλει τη ναυτική υπεροχή της Αθήνας.

¹ Για τους σκοπούς της παρούσας ανακοίνωσης αντλήθηκε υλικό από το βιβλίο:

Αθηνά Παπαχρυσοστόμου, *Θουκυδίδου Περικλέους Επιτάφιος: Ο άγήρωος ΐπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας. Μεταφραστική και Ερμηνευτική Προσέγγιση*, Αθήνα 2020 (εκδόσεις Καρδαμίτσα).

Γιατί, λοιπόν, ξεχωρίζουμε τον Επιτάφιο από τις τρεις εξαιρετικές δημηγορίες του Περικλή; Και, αν βγούμε έξω από το θουκυδίδειο έργο, γιατί όταν λέμε «ο Επιτάφιος» (χωρίς κάποιον άλλον προσδιορισμό), εννοούμε πάντοτε τον Περικλέους Επιτάφιο του Θουκυδίδη – δεδομένου ότι ο Επιτάφιος του Περικλή δεν ήταν ούτε χρονολογικά ο πρώτος που εκφωνήθηκε σε παρόμοια περίπτωση αλλά ούτε και ο μόνος σωζόμενος. Γιατί δεν εννοούμε κάποιον άλλον από τους σωζόμενους επιταφίους λόγους, όπως τον *Ἐπιτάφιον τοῖς Κορινθίων βοηθοῖς* του Λυσία ή τον σωκρατικό Επιτάφιο του πλατωνικού *Μενέξενου* (τον οποίο υποτίθεται είχε συντάξει η Ασπασία) ή τον *Ἐπιτάφιον* του Δημοσθένη ή ακόμα και τον αποσπασματικά σωζόμενο *Ἐπιτάφιον* του Υπερείδη.

Γιατί «ο Επιτάφιος» είναι πάντα ο Θουκυδίδου *Περικλέους Επιτάφιος*, γιατί τον διδάσκουμε και τον διδασκόμαστε στα λύκεια και τα πανεπιστήμια, γιατί πολλοί – ακόμα και μη φιλόλογοι – ξέρουν απέξω και παραθέτουν αποφθεγματικές ρήσεις του; Τι είναι εκείνο που μαγνητίζει και καθηλώνει τους μελετητές του Επιταφίου, ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που άγγιξαν ευαίσθητες χορδές στο ακροατήριο του 431 π.Χ., για ποιους λόγους ο Επιτάφιος εξακολουθεί να γοητεύει και να συνεπαίρνει τους αναγνώστες του, πολύ περισσότερο εκείνους που είναι σε θέση να επικοινωνούν απευθείας με τον θουκυδίδειο λόγο μέσα από το πρωτότυπο αρχαιοελληνικό κείμενο; Αναμφίβολα, ο *Περικλέους Επιτάφιος λόγος* του Θουκυδίδη συγκεντρώνει ένα σύνολο από αρετές, που τον καθιστούν μοναδικό, ένα μοναδικό κείμενο με πολλούς αποδέκτες, σε συγχρονικό και διαχρονικό επίπεδο. Πρόκειται για ένα κομψοτέχνημα, ένα γλωσσικό και ιδεολογικό/πνευματικό αριστούργημα, απότοκο ακριβώς της πολιτισμικής έξαρσης της πόλης εκείνης την οποία υμνεί, της Αθήνας. Οι δημοκρατικοί θεσμοί και οι δημοκρατικές αξίες της Αθηναϊκής Πολιτείας διαχέονται περίτεχνα, ωσάν σκηνικό φόντο, μέσα από τις γραμμές του λόγου του Περικλή. Η ίδια η γλώσσα του κειμένου, ο αρχαιοελληνικός λόγος, απαντά στην κορυφαία, κλασική εκδοχή του, με πρωτοφανή πλαστικότητα, και με τη σύνταξη να λειτουργεί στην υπηρεσία του νοήματος, με επίλεκτα σχήματα λόγου (αντιθέσεις ονομάτων, πάρισα σχήματα, σχήματα χιαστί, παράλλαξη, παρονομασία): ένα προς ένα προσεκτικά επιλεγμένα εντάσσονται λειτουργικά και αβίαστα στον λόγο και εξυπηρετούν την προαγωγή και προβολή των συλλογισμών και των επιχειρημάτων του ρήτορα. Η ρητορική δεξιοτεχνία του Περικλή/Θουκυδίδη εδράζεται εξαιρετικά στις γλωσσικές επιλογές του: στον μακροπερίοδο λόγο, με τις συνακόλουθες

συντακτικές προκλήσεις της υποτακτικής σύνταξης, τους σύνθετους συλλογισμούς, την αξιοποίηση αλληπάλλληλων σχημάτων λόγου κλπ.

Όπως όλοι γνωρίζουμε, οι επιτάφιοι λόγοι αποτελούν μια ειδολογικά διακριτή κατηγορία της επιδεικτικής ρητορικής: ως επιδεικτικοί ρητορικοί λόγοι, οι επιτάφιοι είχαν σταθερή μορφή και τυπικό περιεχόμενο. Η ενδεχόμενη διαφοροποίηση τού κάθε αγορητή έγκειται, πρωτίστως, στις θεματικές συνιστώσες που επιλέγει να αξιοποιήσει, στην έμφαση που θα δώσει στα μέρη του λόγου του και στην επιχειρηματολογία που θα διακρίνει την προβολή των θέσεών του. Ο Θουκυδίδειος Επιτάφιος του Περικλή ξεχωρίζει και υπερτερεί ακριβώς ως προς την εισαγωγή στον λόγο απρόσμενων και πρωτότυπων θεματικών παραμέτρων, ως προς την ιδιαίτερη έμφαση που αποδίδει σε επιλεγμένα θέματα, καθώς και ως προς την προσεγμένη επιχειρηματολογία του, την οποία – όπως ήδη ανέφερα – στηρίζει και συνυφαίνει αξεδιάλυτα με το προσεκτικά επιλεγμένο λεξιλόγιο και την εξαιρετικά περίτεχνη σύνταξη.

Προτού αναφερθώ σε κομβικά σημεία του Επιταφίου, πρωτίστως αυτά στα οποία ο Περικλής πρωτοτυπεί ρηξικέλευθα, είναι σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στο θέμα της πατρότητας, που συχνά μονοπωλεί τις συζητήσεις εις βάρος του περιεχομένου. Παλαιότερα, οι μελετητές του Επιταφίου Λόγου του Περικλή αναλώνονταν σε αδιέξοδες και ατέρμονες αναζητήσεις και συζητήσεις σχετικά με το θέμα της πατρότητας, με αποτέλεσμα να οδηγείται κανείς έξω από την ουσία του θέματος. Στην εποχή μας, η ενασχόληση με τα θέματα αυτά έχει ατονήσει, με τους μελετητές του Θουκυδίδη (και του Επιταφίου, ειδικότερα) να έχουν στραφεί στην πραγμάτευση της αιτιοκρατικής δυναμικής των γεγονότων που περιγράφει ο ιστορικός. Οι σύγχρονοι μελετητές εστιάζουν την ερευνητική τους δραστηριότητα στη διαλεκτική του Περικλή / Θουκυδίδη, με την οποία αναδεικνύεται με μοναδικό τρόπο το πολιτειακό επίτευγμα των Αθηναίων πολιτών, ως πολιτική ιδέα που υλοποιήθηκε, αλλά και ως όραμα προς το οποίο στοχεύει η (ιδανική) πόλη-κράτος. Αυτό που έχει σημασία, λοιπόν, σχετικά με το θέμα της πατρότητας είναι η εύστοχη επισήμανση ότι στον Επιτάφιο δεν υπάρχει τίποτα που θα μπορούσε να μην είχε πει ο ίδιος ο Περικλής. Ή, αλλιώς, όσα γράφει ο Θουκυδίδης, και όπως τα γράφει, θα μπορούσε να τα έχει πει ο Περικλής. Άλλωστε, όπως ο ίδιος ο Θουκυδίδης διευκρινίζει στο γνωστό μεθοδολογικό κεφάλαιο 22 του πρώτου βιβλίου του, κατά τη συγγραφή του έργου του ο Θουκυδίδης συνειδητά εστίαζε στο πνεύμα και το ιδεολογικό στίγμα τού

εκάστοτε ομιλητή, ώστε να βρίσκεται *ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων* (1.22.1), δηλαδή *ὅσο πιο κοντά γίνεται στο πνεῦμα ὅσων πραγματικά λέχθηκαν*. Εξάλλου, ὅπως επισημαίνει ο Σωκράτης στον πλατωνικό *Μενέξενο* (234c) ο επιτάφιος λόγος εκφωνείται *ὑπ' ἀνδρῶν σοφῶν τε καὶ οὐκ εἰκῆ ἔπαινούντων, ἀλλὰ ἐκ πολλοῦ χρόνου λόγους παρεσκευασμένων* (από σοφούς ἄνδρες, οἱ οποίοι δεν αυτοσχεδιάζουν, ἀλλὰ ἔχουν προετοιμάσει τον λόγο τους από πολύ πιο πριν). Μια τέτοιας ἔκτασης προετοιμασία δεν θα μπορούσε να γίνεται χωρίς γραπτό κείμενο, το οποίο προφανῶς αποστήθιζαν οἱ ρήτορες. Επομένως, θα μπορούσε ενδεχομένως να εικάσει κανείς ὅτι ο πάπυρος που περιείχε τον Επιτάφιο που συνέγραψε ο Περικλῆς περιήλθε, κάποια στιγμή, στα χέρια του Θουκυδίδη. Σε κάθε περίπτωση, ας το δούμε από την ἀνάποδη: εἰάν υποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἀνάγκη οποιασδήποτε ἀπόδειξης περί της πατρότητας/αυθεντικότητας του Επιταφίου, ἀυτή βαραίνει τους σκεπτικιστές και εἶναι ἐκεῖνοι που χρειάζεται να ἀποδείξουν ὅτι ο Θουκυδίδης δεν κατέγραψε – δῆθεν – πιστά τα λεγόμενα του Περικλή.

Ὅμως, ἀυτό που προέχει εἶναι το περιεχόμενο του λόγου και ἡ ἰδεολογική συστράτευση δύο κορυφαίων μορφῶν του 5^{ου} αι., του δεινῶς ρήτορα και ἰκανότατου πολιτικοῦ ἡγέτη Περικλή και του δεξιτέχνη της ἱστορικής γραφῆς Θουκυδίδη, οἱ οποίοι συμπορεύονται, συγκλίνουν σε ἕναν ὕμνο, ἕναν ἔπαινο, της κοινῆς ἀγαπημένης τους Πολιτείας. Ἡ ἐκφώνηση επιταφίων λόγων ἦταν θεσμοθετημένη πρακτική στην Αθήνα του 5^{ου} αἰῶνα και οἱ Αθηναῖοι ἀντιλαμβάνονταν τον επιτάφιο λόγο, τον κάθε δημόσιο επιτάφιο λόγο, ως 'ἔπαινο' πρωτίστως, περισσότερο ἀπό οτιδήποτε ἄλλο. Ὁμοίως και ο Επιτάφιος του Περικλή εἶναι ἕνας ἔπαινος *ἀγῆρω*, μη γηράσκων, μη παρακμάζων, ἕνας ἔπαινος αἰώνιος. Ἀυτός ο αἰώνιος ἔπαινος εἶναι πολυμερής: δεν ἀφορᾷ μόνο τους νεκρούς του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀλλὰ – ὅπως ἀποδεικνύεται και ἀπό την ἔκταση που ἀφιερώνει ο Περικλῆς μέσα στον λόγο του (5½ κεφάλαια ἀπό τα 12) – , εἶναι ἕνας ἔπαινος της ἴδιας της Αθηναϊκῆς Πολιτείας, του δημοκρατικοῦ πολιτεύματός της και των πολιτῶν της, στη συγχρονία και τη διαχρονία τους, καθῶς ο ἔπαινος ἐξακτινώνεται προς τους προγόνους, τους πατέρες και τη σύγχρονη γενιά.

Ἀξιοποιώντας ὅλο το εὔρος των νοηματικῶν ἀποχρώσεων της ἀρχαιοελληνικῆς γλώσσας και ὅλη τη συντακτική ευελιξία της, ο Περικλῆς ἐπαινεῖ και ἐξαίρει τον δημοκρατικό πολιτισμό της πόλης της Αθήνας, τις ἀρχές και τα ἰδεώδη που

διαμορφώνουν το πλέγμα της κοινωνικής έκφρασης, σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο (αυτό που ο ρήτορας αποκαλεί *ἐπιτήδευσιν*), τη μορφή του πολιτεύματος (την *πολιτείαν*), και – σε άμεση συνάρτηση με τα παραπάνω – τους *τρόπους*, την προσωπικότητα και νοοτροπία, τον δημοκρατικό *modus vivendi*, όπως αυτός εκφράζεται σε κάθε έκφανση της δραστηριότητας της πόλης και των πολιτών της.

Η πρώτη καινοτομία του Περικλή είναι η διαλεκτική γραμμή του προοιμίου (κεφ. 35), η οποία αναδεικνύει τη ρητορική ευελιξία και ευστροφία του ρήτορα. Σημαντική παράμετρος του κεφαλαίου είναι η μέριμνα του Περικλή (μέριμνα που ενδύεται τον μανδύα της επιφύλαξης) σχετικά με την αντικειμενικότητα και την πληρότητα του λόγου του, ως μέρους ενός συνόλου θεσμικών δράσεων με τις οποίες αποτίνονται οι πρέπουσες τιμές σε όσους υλοποίησαν τις αξίες και τα κελεύσματα της Πολιτείας. Όπως κάθε ρήτορας, ο Περικλής μεθοδεύει την επίτευξη της ευνοϊκής προδιάθεσης του ακροατηρίου του (*captatio benevolentiae*)· ωστόσο, διαφοροποιούμενος από τον κάθε ρήτορα, ο Περικλής επιλέγει έναν ρηξικέλευθο ρητορικό σχεδιασμό για να πετύχει τον στόχο του: αρχικά ο Περικλής προβαίνει σε έναν πρωτότυπο διαλεκτικό ελιγμό: διατυπώνει (με εύσχημο τρόπο και με την επιφύλαξη της δυνητικής οριστικής *ἂν ἐδόκει*) τη θέση ότι η έμπρακτη απόδοση τιμών στους πεσόντες *θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί (ἂν ἐδόκει) ολοκληρωμένη από μόνη της (ἄρκουῖν εἶναι)* και έμπρακτη απότιση τιμής από την Πολιτεία· θέση η οποία ερείδεται στο ενδεχόμενο, μέσα από έναν ρητορικό λόγο, να μην προβληθεί επαρκώς ο ηρωισμός των πεσόντων, με δεδομένο τον αναπόφευκτο υποκειμενισμό τού εκάστοτε αγορητή. Είναι φανερό ότι, με την επιχειρηματολογία και τον προβληματισμό του σχετικά με το ευαίσθητο θέμα της αντικειμενικής παρουσίασης του έργου των πεσόντων, στην πραγματικότητα ο Περικλής προλαμβάνει (ή τουλάχιστον ελαχιστοποιεί) την όποια ενδεχόμενη αρνητική κριτική. Συναφώς, κλιμακώνοντας τη διαλεκτική πρακτική του και υπερβαίνοντας κάθε αρχή ρητορικής τεχνικής, ο Περικλής προχωρεί σε μια πρωτότυπη, απρόσμενη – ακόμα και επισφαλής, θα έλεγε κανείς – επιλογή: να ανιχνεύσει εκ προοιμίου και να καταγράψει τις διαθέσεις του ακροατηρίου. Μάλιστα, η αναφορά σε απληροφόρητους και φθονερούς ακροατές κλιμακώνει την ένταση και προκαλεί κατάπληξη. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το υψηλό επίπεδο ενημέρωσης των Αθηναίων πολιτών, τις πολιτικές και κοινωνικές ευαισθησίες τους (όπως διαγράφονται στο κεφάλαιο 2.37 κυρίως, αλλά και στον υπόλοιπο λόγο), δεν δικαιολογείται τέτοια (σε βαθμό και έκταση) μετάλλαξή τους. Ως εκ τούτου, θα

μπορούσε κανείς να σκεφτεί (ως εναλλακτική ερμηνεία απέναντι στις ήδη υπάρχουσες που όλοι γνωρίζουμε) ότι η δεύτερη κατηγορία πολιτών, έτσι προσβλητικά που παρουσιάζεται, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ένα έξυπνο φανταστικό εφεύρημα, μια «σκιά», μια ρηξικέλευθη ρητορική επινόηση του Περικλή, με την αυτοπεποίθηση που τον διακρίνει· με σκοπό, ασφαλώς, αποφεύγοντας τον εικονικό αυτόν αυτοεγκλωβισμό του, να επιτύχει την πιο εύκολη αποδοχή του λόγου του, της συνολικής επιχειρηματολογίας του.

Στο τέλος, ο Περικλής (μετά από μια σύντομη, θεαματική επίδειξη των ρητορικών ικανοτήτων του) προτάσσει την ισχύ της παράδοσης (*τοῖς πάλαι οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν*), αναγνωρίζει την εκφώνηση του επιταφίου λόγου ως προγονική παρακαταθήκη και προβάλλει τον εαυτό του, *ἐπόμενον τῷ νόμῳ*, να προχωρεί στην εκφώνηση του λόγου με επιτηδευμένη μετριοφροσύνη (*πειρᾶσθαι ὑμῶν τῆς ἐκάστου βουλήσεώς τε καὶ δόξης τυχεῖν ὡς ἐπὶ πλεῖστον*) – έχοντας εξασφαλίσει όχι μόνο την ευνοϊκή προδιάθεση αλλά και την απερίσπαστη προσοχή και το ενδιαφέρον του ακροατηρίου του, με έναν μοναδικά ευρηματικό τρόπο.

Βέβαια, μιλώντας για *φθόνον* και *φθονοῦντες*, αξίζει να πούμε ότι παρόμοια αντίληψη υιοθετεί και η Μήδεια στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη (στ. 294-301), η οποία (συμπτωματικά – ή και όχι) διδάχθηκε το 431 π.Χ., στα Μεγάλα Διονύσια, δηλαδή περίπου τρεις μήνες μετά την εκφώνηση του Επιταφίου του Περικλή:

295 *χρηὴ δ' οὔποθ' ὅστις ἀρτίφρων πέφυκ' ἀνήρ
παῖδας περισσῶς ἐκδιδάσκεισθαι σοφούς·
χωρὶς γὰρ ἄλλης ἧς ἔχουσιν ἀργίας
φθόνον πρὸς ἀστῶν ἀλφάνουσι δυσμενῆ.
σκαιοῖσι μὲν γὰρ καινὰ προσφέρων σοφὰ
δόξεις ἀχρεῖτος κοῦ σοφὸς πεφυκέναι·
300 τῶν δ' αὖ δοκούντων εἰδέναι τι ποικίλον
κρείσσω νομισθεῖς ἐν πόλει λυπρὸς φανῆ*

*Κανένας συνετός άνθρωπος δεν πρέπει
με περισσή διδασκαλία να καθιστά τα παιδιά του ιδιαίτερος σοφά·
γιατί τότε, εκτός από την κατηγορία για αδράνεια,
θα επισύρουν τον επαχθή φθόνο των συμπολιτών τους.
Γιατί, αν προσκομίσεις καινούριες αντιλήψεις σε ανόητους,
θα αντιμετωπισθείς όχι ως σοφός, αλλά ως άχρηστος·
και, αν μέσα στην πόλη δώσεις την εντύπωση ότι είσαι καλύτερος
από όσους περιγινούνται για έξυπνοι, θα θεωρηθείς ενοχλητικός.²*

² Η μετάφραση είναι δική μου.

Βέβαια, αυτή δεν είναι η μόνη περίπτωση θεματολογικής σύγκλισης ανάμεσα στον Ευριπίδη και το ιδεολογικό ρεπερτόριο του Επιταφίου λόγου· εκτενέστατη αντιστοιχία σε επίπεδο ιδεών ανιχνεύεται ανάμεσα στους *Ηρακλείδες* και τον Επιτάφιο (αλλά δεν είναι βέβαια της παρούσης να επεκταθούμε).³

Από το κεφάλαιο 36 ξεκινά το κύριο και μεγαλύτερο μέρος του Επιταφίου, που δεν είναι ο έπαινος των νεκρών, αλλά ο έπαινος των ζωντανών και του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας. Ως γνωστόν, ο έπαινος της δημοκρατούμενης Αθηναϊκής Πολιτείας είναι σταθερό επαναλαμβανόμενο μοτίβο όλων των επιταφίων λόγων – όμως ο Περικλής διαφοροποιείται και πρωτοτυπεί ως προς τον χειρισμό του μοτίβου, καθώς προβάλλει ετεροβαρώς τη συνεισφορά της σύγχρονης γενιάς έναντι εκείνης των προγόνων και των πατέρων. Βέβαια, ο ρήτορας προγραμματικά δηλώνει στο κεφάλαιο 36 ότι θα ξεκινήσει από τους προγόνους (*ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρώτων*)· και όντως αυτό κάνει, μόνο που αφιερώνει σε αυτούς μόλις ενάμισι εδάφια (2.36.1-2)· και άλλο μισό εδάφιο στους πατέρες (2.36.2). Συναφώς, είναι εντυπωσιακή η επιλογή των ρηματικών χρόνων και προσώπων: στο πρώτο μέρος του Επιταφίου λόγου (2.36-2.41.4: έπαινος πολιτών και πόλης) κυριαρχεί το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο και ο ενεστώτας. Υπάρχουν μόνο τρία ρήματα σε τρίτο πληθυντικό πρόσωπο αορίστου, όλα στην αρχή του κεφαλαίου 36: *παρέδωσαν* (υποκείμενο οι πρόγονοι, 2.36.1), *ἐδέξαντο* και *προσκατέλιπον* (υποκείμενο οι πατέρες, 2.36.2). Στο εδάφιο 3 του κεφαλαίου 36 το γραμματικό πρόσωπο αλλάζει, από τρίτο σε πρώτο πληθυντικό: *ἐπηυξήσαμεν* και *παρεσκευάσαμεν* (εμείς, οι σύγχρονοι)· στο σημείο αυτό παρεμβάλλεται ένα τρίτο ενικό πρόσωπο παθητικού αορίστου (*ἐκτήθη*), με το ποιητικό αίτιο να μην δηλώνεται. Με αυτήν την αριστουργηματική γραμματική μετακύλιση από το ενεργητικό τρίτο πληθυντικό στο παθητικό τρίτο ενικό, οι πρόγονοι και οι πατέρες αρχίζουν να αποσύρονται σταδιακά και αθόρυβα από το προσκήνιο (σαν χορός αρχαίας τραγωδίας)· η αποχώρησή τους από τον κειμενικό καμβά δεν είναι ξαφνική, καθώς το *ἐκτήθη* παρεμβάλλεται εντέχνως μετά τα *ἐπηυξήσαμεν* και *παρεσκευάσαμεν*. Οι πρόγονοι και οι πατέρες συναντιούνται γραμματικά (και όχι μόνο) με τη σύγχρονη γενιά, μπλέκονται (τα ρήματα) και συγχρωτίζονται (οι γενιές) μεταξύ τους. Η σύζευξη παρελθόντος και παρόντος βαίνει μειούμενη για λίγο ακόμα μέσα στο κείμενο: αμέσως μετά το *ἐκτήθη*, το επόμενο

³ Βλ. Α. Παπαχρυσόστου, “Euripides’ *Heraclids* and Pericles’ Funeral Oration: Some notes on their ideological affinities”, *Ελληνικά* 61.2 (2011) 233-241.

ρήμα, το *ἡμυνάμεθα*, έχει δύο (διαζευκτικά) υποκείμενα: *αὐτοί* (εμείς οι ίδιοι) ή *οἱ πατέρες ἡμῶν* – και παρόλο που το δεύτερο υποκείμενο (*οἱ πατέρες ἡμῶν*) βρίσκεται πιο κοντά κειμενικά στο ρήμα, ο ρήτορας επιλέγει το πρώτο πληθυντικό: *ἡμυνάμεθα*. Μετά από ένα ακόμα πρώτο πληθυντικό αορίστου, *ἤλθομεν*, απαντά ένα τελευταίο τρίτο ενικό αορίστου, *ἔγένετο*. Και με αυτό κλείνει, ολοκληρώνεται ο κύκλος της προσφοράς των προγόνων και των πατέρων. Σχεδόν ανεπαίσθητα, οι πρόγονοι και οι πατέρες μεταμορφώνονται από υποκείμενα που κατονομάζονται σε ποιητικό αίτιο που παραλείπεται, πριν αποχωρήσουν οριστικά από το γραμματικό πεδίο, χωρίς όμως η μνήμη τους να ξεθωριάζει, καθώς η σκυτάλη παραδίδεται (στην πραγματικότητα και μέσα στο κείμενο) στη σύγχρονη γενιά: είναι αυτή που τώρα μεγαλουργεί και αυτής τον *ἀγήρων ἔπαινον* θα αναλάβει – με την ίδια μαεστρία – να εγγράψει στη συλλογική μνήμη ο Περικλής. Αν θυμόμαστε το αρχικό ερώτημα, «γιατί ο Επιτάφιος», μόλις είδαμε μία απάντηση: γιατί τέτοια υφολογικά κομψοτεχνήματα οι άλλοι Επιτάφιοι δεν έχουν.

Μια άλλη κεφαλαιώδης πρωτοτυπία του Περικλή είναι η σημασία που αποδίδει μέσα στον λόγο του στην έννοια της αυτάρκειας, και μάλιστα της πολυειδούς αυτάρκειας πόλεως και πολιτών. Η αυτάρκεια (στις ποικίλες εκφάνσεις της) συνιστά εγγενές χαρακτηριστικό του θεσμού της πόλης-κράτους και θεμελιώδη προϋπόθεση όχι μόνο για την εύρυθμη λειτουργία, αλλά ακόμα και για την ίδια την επιβίωση μιας πολιτείας, καθώς συναρτάται άμεσα και άρρηκτα – τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο – με την αυτονομία, την αυτοδιοίκηση, την ανεξαρτησία της πόλης, γεγονός που αποτυπώνεται στους ψευδεπίγραφους *Ορισμούς* του Πλάτωνα: εκεί η αυτάρκεια προσδιορίζεται ως (412b) *ἕξις καθ' ἣν οἱ ἔχοντες αὐτοὶ αὐτῶν ἄρχουσιν (κατάσταση που επιτρέπει σε όσους την απολαμβάνουν να αυτοκυβερνώνται)*. Η αυτάρκεια, λοιπόν, διατρέχει τον Επιτάφιο λόγο και συνιστά βασική ιδεολογική παράμετρο της σκέψης του Περικλή, ο οποίος συνειδητά την ανάγει σε γενεσιουργό στοιχείο της ανεξαρτησίας και της ευημερίας της πόλης. Ο ρήτορας επανέρχεται τέσσερις φορές στο θέμα της αυτάρκειας. Η αυτάρκεια κάνει εντυπωσιακή είσοδο στον Επιτάφιο: ο Περικλής φροντίζει η πρώτη της εμφάνιση να είναι ηχηρή και αδιαφιλονίκητη. Για αυτό επιλέγει τον υπερθετικό βαθμό: *αὐταρκεστάτην*, στο κεφάλαιο 36 (2.36.3): *εμείς οι ίδιοι, οι σύγχρονοι, καταστήσαμε την πόλη απόλυτα αυτάρκη σε όλα*. Είναι αξιοπρόσεκτο το πώς αξιοποιεί την αρχαιοελληνική γλώσσα εδώ ο Περικλής, πώς χειρίζεται επιδέξια τις δυνατότητες της γραμματικής και της

σύνταξης· ειδικότερα, ξεχωρίζουν: η ύψιστη ένταση του υπερθετικού βαθμού (*αὐταρκεστάτην*), η βεβαιότητα της οριστικής έγκλισης του ρήματος και η παγίωση του αορίστου χρόνου (*παρεσκευάσαμεν*), η δοτική της αναφοράς *τοῖς πᾶσι* (παντοδαπή και πολυειδής η αυτάρκεια), οι εμφατικοί και σε παρατακτική σύνδεση εμπρόθετοι προσδιορισμοί *καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην* (που περικλείουν κάθε όψη της καθημερινότητας), είναι τέλος οι τέσσερις διαφορετικοί τρόποι (τρεις διαφορετικές αντωνυμίες και μια περίφραση σε ασύνδετο σχήμα) με τους οποίους δηλώνεται το υποκείμενο (η σύγχρονη γενιά): *αὐτοὶ ἡμεῖς οἶδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες*: η οριστική αντωνυμία *αὐτοί*, η προσωπική αντωνυμία *ἡμεῖς*, η δεικτική αντωνυμία *οἶδε* και η περιφραστική διατύπωση *οἱ νῦν ἔτι ὄντες*. Πουθενά αλλού στην αρχαία ελληνική γραμματεία δεν χρησιμοποιούνται τόσο πολλοί τρόποι για να δηλωθεῖ ένα υποκείμενο. Δεν θα μπορούσε να προβάλλει πιο έντονα ο Περικλής, δεν θα μπορούσε να επαινέσει πιο εγκωμιαστικά τη σύγχρονη γενιά για την εξασφάλιση και κατοχύρωση της ύψιστης αυτάρκειας για την πόλη – και να θυμίσω ότι στο ίδιο κεφάλαιο, στα αμέσως προηγούμενα εδάφια, έχει μόλις επαινέσει τους προγόνους και τους πατέρες. Με αυτούς τους τέσσερις προσδιορισμούς του υποκειμένου, μοιάζει να μετακινεί ο Περικλής τον σκηνοθετικό προβολέα και να φωτίζει αποκλειστικά τη σύγχρονη γενιά. Συντακτικά, το *αὐταρκεστάτην* είναι προληπτικό κατηγορούμενο στην *πάλιν* και έτσι λειτουργεί όντως νοηματικά: ο Περικλής προβάλλει την παντοδαπή αυτάρκεια ως πραγματικότητα, την οποία απολαμβάνει ο Αθηναίος πολίτης στην καθημερινότητά του, ως φυσικό επακόλουθο μιας διαρκούς και εργώδους προσπάθειας και επιτυχίας σε όλους τους τομείς λειτουργίας της Πολιτείας.

Η αυτάρκεια αναδύεται ξανά στην αρχή του επόμενου κεφαλαίου, του 37 (2.37.1), ως θεσμική αυτάρκεια, με το ρήμα σε πρώτο πληθυντικό οριστικής ενεστώτα (*χρώμεθα*) να προτάσσεται πρώτο στο κεφάλαιο, ως υφολογική κατοχύρωση και ουσιαστικό επίτευγμα των συγχρόνων: «έχουμε πολίτευμα», λέει ο Περικλής, «το οποίο δεν αντιγράφει τους νόμους άλλων· περισσότερο αποτελούμε εμείς οι ίδιοι υπόδειγμα σε κάποιους, παρά μιμούμαστε άλλους». Ο ρήτορας επιλέγει και εμφατικά προτάσσει τη θεσμική αυτάρκεια στην αρχή του κεφαλαίου. Η προβολή της αυτάρκειας της πόλης και στον τομέα της νομοθεσίας καταδεικνύει τη νομική παράδοση της Αθήνας ως θεμελιώδους πολιτειακής κατάκτησης και εχέγγυου πολιτικής σταθερότητας. Συνειρμικά, υπονοούνται οι πρώτες αρχές της Αθηναϊκής Πολιτείας, η νομική μεταρρύθμιση του Σόλωνα, αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. (*ἀφ' ἧς ἀρχῆ δημοκρατίας ἐγένετο*,

όπως σχολιάζει ο Αριστοτέλης, *Αθ. Πολ.* 41.1-2, «που σήμανε την απαρχή της πορείας προς τη δημοκρατία»), διαγράφοντας έτσι μια αδιάσπαστη συνέχεια νομοθετικής αυτάρκειας και πολιτειακής πρωτοτυπίας: άλλωστε, αυτό ακριβώς ήταν η δημοκρατία, ένα πρωτότυπο πολιτικό και πολιτειακό πείραμα – ένα πείραμα που πέτυχε και αποδείχθηκε ανθεκτικό σε δοκιμασίες και αντιξοότητες.

Στο σημείο αυτό, καθώς πλέκει το εγκώμιο της Αθηναϊκής Πολιτείας και του δημοκρατικού της πολιτεύματος, ο Περικλής αναφέρεται, προφανώς, στον ίδιο τον όρο «Δημοκρατία» (2.37.1 *ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἔς ὀλίγους ἀλλ' ἔς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται*). Για την ερμηνεία του όρου «Δημοκρατία», όπως χρησιμοποιείται στο χωρίο αυτό, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις (μικτό πολίτευμα, αριστοκρατικό πολίτευμα ενδεδυμένο έναν δημοκρατικό μανδύα, ουτοπικό πολίτευμα – ιδεολογικό κατασκεύασμα κλπ.). Στον αντίποδα των ερμηνειών αυτών, σύμφωνα και με την αρχή της οικονομίας, βρίσκεται η κυριολεκτική ανάγνωση του όρου «Δημοκρατία». Ο Περικλής δεν επαινεί τις προφανείς εκδηλώσεις/εκφάνσεις της Δημοκρατίας, δηλ. τα ίδια τα πολιτειακά όργανα (π.χ. Βουλή των 500), ούτε αναφέρεται σε τυπικές πολιτειακές διαδικασίες (π.χ. χειροτονία στην Εκκλησία του Δήμου). Αντίθετα, ο όρος «Δημοκρατία», όπως τον χρησιμοποιεί εδώ ο Περικλής, παραπέμπει – περισσότερο από οτιδήποτε άλλο – και αναδεικνύει τον δημοκρατικό πολιτισμό της πόλης της Αθήνας, που συνίσταται ακριβώς στην *ἐπιτήδευσιν*, την *πολιτείαν* και τους *τρόπους*, συνιστώσες στις οποίες αναφέρθηκε ο ρήτορας στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου. Η Δημοκρατία για τους Αθηναίους πολίτες δεν νοείται (μόνο ούτε απλώς) ως θεσμικά όργανα και πολιτειακές διεργασίες: η Δημοκρατία νοείται πρωτίστως ως ένας ιδιαίτερος (πρωτοποριακός και μοναδικός) τρόπος ζωής, που καλλιεργείται και εμπεδώνεται μέσω της συμμετοχής (*μεθέξεως*) στην καθημερινή πολιτική δράση, ένας τρόπος ζωής για τον οποίο άξιζε να θυσιαστούν οι προκείμενοι νεκροί.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, το 38 (2.38.2), η αυτάρκεια αναδύεται για τρίτη φορά, καθώς ο ρήτορας καταγράφει – με πρόδηλη υπερηφάνεια – την οικονομική, υλική εκδοχή της. Εξαιτίας της οικονομικής ισχύος της (*διὰ μέγεθος τῆς πόλεως*), η Αθήνα έχει τη δυνατότητα να εισάγει από κάθε μέρος της γης τα πάντα, με την παρονομασία (*ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα*) να συντείνει στην εντονότερη προβολή της απόλυτης αφθονίας ως παγιωμένης κατάστασης, η οποία εδράζεται στην πολιτική αυτοδυναμία και ανεξαρτησία. Η πόλη – εκτός από θεσμικά/νομοθετικά – είναι και

οικονομικά αυτάρκης, καθώς άνετα διασφαλίζει για τους πολίτες της απόλυτη επάρκεια υλικών αγαθών, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να απολαμβάνουν με την ίδια ευκολία τόσο τα εισαγόμενα προϊόντα όσο και τα αγαθά που παράγονται στην Αττική.

Πριν αναφερθώ στην κορύφωση του μοτίβου της αυτάρκειας, αξίζει να δούμε εν συντομία ένα παράλληλο χωρίο για την αυτάρκεια από την Αττική κωμωδία του 5^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα χωρίο (απόσπ. 581) από την αποσπασματικά σωζόμενη κωμωδία του Αριστοφάνη *Ἦραι (Εποχές)*, που διδάχθηκε μεταξύ 420 και 400 π.Χ. Εδώ ο κωμικός ποιητής, *ἐπαινῶν τὰς καλὰς Ἀθήνας* (όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αθήναιος, που παραδίδει το απόσπασμα), επιδίδεται σε έναν διθυραμβικό έπαινο της Αθήνας, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι ακόμα και μέσα στο καταχείμωνο (*χειμῶνος μέσου*) μπορεί κανείς να προμηθευθεί φρέσκα λαχανικά και φρούτα: *σικυούς, βότρυς, ὀπώραν (αγγουράκια, σταφύλια, φρούτα κάθε λογής)*. Πρόκειται για έναν διάλογο ανάμεσα σε δύο θεούς: ο ένας, αυτός που επαινεί την Αθήνα, είναι κατά πάσα πιθανότητα η θεά Αθηνά, που καταλήγοντας διατυπώνει την εξής ρητορική ερώτηση: *ἄρ' οὐ μέγιστον ἀγαθόν, εἶπερ ἔστι δι' ἑνιαυτοῦ ὅτου τις ἐπιθυμεῖ λαβεῖν;* (αυτό δεν είναι το καλύτερο από όλα, να μπορεί κανείς όλο τον χρόνο να βρίσκει ό,τι επιθυμεί;). Βέβαια, για την αυτάρκεια έχει να πει πολλά και ο Αριστοτέλης – πέραν της γνωστής ρήσης, του ορισμού που δίνει στα *Πολιτικά* του (1326b): *τὸ πάντα ὑπάρχειν καὶ δεῖσθαι μηδενὸς αὐταρκες* (αυτάρκεια είναι η κατάσταση κατά την οποία υπάρχουν τα πάντα και δεν λείπει τίποτα) – αλλά ας ξαναγυρίσουμε στην αυτάρκεια του Επιταφίου.

Η διατύπωση του κεφαλαίου 36, με τον υπερθετικό *αὐταρκεστάτην*, λειτουργεί ως θεματική πρόταση, που αναλύεται αρχικά στη θεσμική/νομοθετική/πολιτειακή αυτάρκεια του κεφ. 37 και κατόπιν στην οικονομική/υλική αυτάρκεια του 38. Η κορύφωση του μοτίβου έχει υπαρξιακό και ταυτόχρονα πολιτισμικό πρόσημο και αποτελεί (όχι τυχαία) αναπόσπαστο τμήμα της κλιμάκωσης του επαίνου της Αθηναϊκής Πολιτείας, στο κεφάλαιο 41. Εδώ ο ρήτορας καταθέτει την εκτίμηση ότι η Αθήνα στο σύνολό της αποτελεί σχολείο της Ελλάδας (*Ἑλλάδος παιδευσις*) και ότι ο κάθε πολίτης ξεχωριστά έχει την ικανότητα να αναδειχθεί αυτάρκης, αυτοδύναμος σε πλείστες όσες δραστηριότητες (*τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι*). Συνεχίζει με τη διαπίστωση ότι η Αθήνα είναι ανώτερη από τη φήμη της (*ἀκοῆς κρείσσων*), αλλά και την πεποίθηση ότι είναι και θα είναι αντικείμενο θαυμασμού από τις τωρινές και τις

μελλοντικές γενιές, με δόξα ακατάλυτη μέσα στους αιώνες (*θαυμασθησόμεθα* – με τη βεβαιότητα της οριστικής μέλλοντα). Στη συνέχεια, σε ένα δυναμικό (όσο και απρόσμενο) κρεσέντο, ο Περικλής ανατρέπει το παγιωμένο λογοτεχνικό μοτίβο, σύμφωνα με το οποίο η ποίηση (επική πρωτίστως, αλλά και λυρική) αναλάμβανε να εξυμνήσει και να απαθανάτισει κατορθώματα ηρώων. Εμείς, λέει, δεν χρειαζόμαστε κανέναν, ούτε καν τον Όμηρο, να τραγουδήσει τα κατορθώματά μας. Η απόρριψη του *ἐπαινέτου Όμηρου*, καθώς και οποιουδήποτε άλλου υμνητή, ο οποίος δυνατό να τέρψει προσωρινά τους εκάστοτε ακροατές με ευχάριστα ακούσματα, δεν συνιστά αλαζονεία, αλλά ένα εντυπωσιακό ξεχείλισμα υπερήφανης αυτοπεποίθησης. Η κάθε λογής ποιητική εξύμνηση, ο τραγουδισμένος θρύλος εμπεριέχει εξ ορισμού το στοιχείο της υπερβολής, που η Αθήνα δεν χρειάζεται, γιατί είναι ήδη ανώτερη από τη φήμη της. Εδώ ταιριάζουν και τα λόγια του Άγγλου συγγραφέα Joseph Conrad: «οι λέξεις είναι οι μεγαλύτεροι εχθροί της πραγματικότητας», με την έννοια ακριβώς ότι κάθε περιγραφή ενέχει ένα στοιχείο υποκειμενισμού του δημιουργού της, που συνεπάγεται αυτόματα απόκλιση από την πραγματικότητα. Η πόλη της Αθήνας είναι τόσο αυτάρκης, που παρέχει ακόμα και τον δικό της έπαινο, μέσω των επιταφίων λόγων. Η αδιαμφισβήτητη υπεροχή της Αθήνας καταγράφεται με *πανταχοῦ καθιδρυμένα αἶδια (αιώνια) μνημεῖα* και κινείται στο τρίπτυχο συγχρονικότητα – διαχρονικότητα – διατοπικότητα (*τοῖς νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα – πανταχοῦ αἶδια μνημεῖα*), και για αυτό και είναι αχρείαστος ο οποιοσδήποτε τρίτος επαινέτης. Η θαλασσοκρατορία της, απότοκο τολμηρής πολιτικής επιλογής, προγραμματισμού και οργάνωσης (που ανάγεται στη διορατικότητα του Θεμιστοκλή), συνιστά το ισχυρό πλαίσιο αυτής της πολυσχιδούς υπεροχής και του μεγαλείου της αθηναϊκής πόλης. Για μια τέτοια πόλη, λοιπόν (*περὶ τοιαύτης πόλεως*), οι προκείμενοι νεκροί πέθαναν πολεμώντας γενναία (*γενναίως μαχόμενοι ἐτελεύτησαν*).

Μια και αναφερόμαστε στο κεφάλαιο 41, αξίζει να κάνουμε μια ιδιαίτερη μνεία στη χρήση ουσιαστικοποιημένων μετοχών στο εδάφιο 5 (οι οποίες δεν απαντούν μόνο εδώ, προφανώς). Ως γνωστό, η μετοχή (ως μετέχουσα σε δύο συστήματα, του ρήματος και του ονόματος), και μάλιστα η ουσιαστικοποιημένη, παρέχει στον ρήτορα τη δυνατότητα να προβάλλει ποικιλοτρόπως την επιχειρηματολογία του και, ισορροπώντας ανάμεσα στη λογική και το συναίσθημα, να κερδίζει την εύνοια και να πείθει το απαιτητικό αθηναϊκό (και όχι μόνο) ακροατήριό του.

Διαβάζουμε, λοιπόν, στο κεφάλαιο 2.41.5: *περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως οἶδε τε γενναίως δικαιούντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ εἰκὸς ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν* (για μια τέτοια πόλη, λοιπόν, και αυτοί εδώ [οι προκείμενοι νεκροί] πέθαναν πολεμώντας γενναία, επειδή έκριναν ότι ήταν καθήκον τους να μη χαθεί αυτή, και καθένας από όσους μένουν στη ζωή είναι φυσικό με προθυμία να θέλει να μοχθεί για χάρη της⁴). Από τη μια οι τιμώμενοι νεκροί (δικαιούντες – μαχόμενοι) και από την άλλη οι παριστάμενοι στην τελετή Αθηναίοι πολίτες (και όχι μόνο): *οἱ λειπόμενοι* (τῶν λειπομένων). Ας δούμε την αισθητική των σημαινομένων: οι μετοχές *δικαιούντες – μαχόμενοι* εστιάζουν στις μορφές των νεκρών (ως υποκειμένων της δράσης) και πιστώνουν σε αυτούς τη δράση που αποκαλύπτεται από το ρήμα (από το οποίο παράγονται). Παράλληλα, σε επίπεδο επιχειρηματολογίας, αναδεικνύουν τη βάση του συλλογισμού του ρήτορα, προβάλλοντας τις αξίες με τις οποίες γαλουχήθηκαν, της φιλοπατρίας και της θυσίας για τη σωτηρία της πόλης – με έπαθλο του αγώνα τους τον *ἀγῆρων ἔπαινον*. Συμπληρωματικά, ως κατακλείδα, ανάγουν τη θυσία των πεσόντων σε πρότυπο, προοπτική αγωνιστικής συμπεριφοράς και χρέος για αυτούς που βρίσκονται τώρα στη ζωή, αλλά και για τις γενιές που θα ακολουθήσουν· για τον σκοπό αυτόν ο ρήτορας χρησιμοποιεί την αναφορική μετοχή *τῶν λειπομένων* (που επέχει θέση ουσιαστικού), με την οποία (ως εκ της διττής φύσης της) ταυτοποιεί τους Αθηναίους πολίτες προτάσσοντας έντονα την πολιτική διάσταση της παρουσίας τους στην τελετή. Άλλωστε (και από τεχνική άποψη), μαζί με την παράταση της συναισθηματικής φόρτισης (που ενυπάρχει στο πολυσύλλαβο της μετοχής), η χρονική (μετρική) διάρκειά της αποκαλύπτει – κατά κάποιον τρόπο – την κλιμάκωση και την κορύφωση της επιχειρηματολογίας του ρήτορα.

Συνολικά, ως έπαινος ολόκληρης της πόλης και των πολιτών της (ζώντων και τεθνεώτων), ο επιτάφιος λόγος εκπροσωπεί και προάγει το κοινό (δημοκρατικό) συμφέρον όλης της πολιάδος κοινότητας, το *ξυνὸν ἐσθλόν*, όπως το ονομάζει ο Τυρταίος. Έτσι, μέσα από τον επιτάφιο λόγο οι Αθηναίοι αυτοπροσδιορίζονται και αυτοεπιβεβαιώνονται, καθώς ενισχύεται η πολιτειακή αυτοσυνειδησία τους και εμπεδώνεται η συλλογική (δημοκρατική) ταυτότητά τους. Παράλληλα, ο επιτάφιος

⁴ Η μετάφραση είναι παρμένη από: Α. Παπαχρυσόστομου, *Θουκυδίδου Περικλέους Επιτάφιος: Ο ἀγῆρων ἔπαινος της Αθηναϊκής Πολιτείας. Μεταφραστική και Ερμηνευτική Προσέγγιση*, Αθήνα 2020 (εκδόσεις Καρδαμίτσα), σελ. 67.

λόγος επιτελεί και μια παιδευτική λειτουργία, καθώς τα κατορθώματα των νεκρών προβάλλονται ως πρότυπα αυτοθυσίας και ηρωισμού προς τους ζώντες.

Πόλις και πολίτες διατελούν σε μια αμφίδρομη, δυναμική, αιτιοκρατική, αξεδιάλυτα συνυφασμένη σχέση μεταξύ τους. Πόλις και πολίτης συνιστούν ένα συνθετικά εξελισσόμενο δίπτυχο· η δε πεμπτουσία της αμφίδρομης σχέσης τους καταγράφεται εύστοχα, με ανεπανάληπτη ευγλωττία και μοναδική νοηματική ακρίβεια στην αρχή της παραγράφου 2.43: *καί οἶδε μὲν προσηκόντως τῇ πόλει τοιοῖδε ἐγένοντο (αυτοὶ ἐδώ, ὅπως ταιριάζει στην πόλη, ὡς γνήσια παιδιά της πόλης, τέτοιοι αναδείχθηκαν)*, με τη δεικτική αντωνυμία *οἶδε* να τοποθετείται εμφατικά στην αρχή της πρότασης και στην αρχή όλης της παραγράφου (να σημειωθεί ότι καμία άλλη παράγραφος του Επιταφίου δεν ξεκινά με αντωνυμία). Σε μια ακόμα σύμπλευση σύνταξης και νοήματος, οι *οἶδε*, οι νεκροί, *ἐγένοντο, αναδείχθηκαν*, τέτοιοι ὅπως ταιριάζει στην πόλη, αγκαλιάζοντάς την υφολογικά στο φραστικό επίπεδο της διατύπωσης (η πόλη βρίσκεται στο κέντρο της πρότασης) και προστατεύοντάς την κυριολεκτικά στο πεδίο της μάχης. Η πόλη, ὡς παιδευτικό πλέγμα *ἐπιτηδεύσεως, πολιτείας και τρόπων* (2.36.4), βρίσκεται σε ευθεία νοηματική συνάρτηση, η οποία αποτυπώνεται και ὡς ευθεία κειμενική διατύπωση, με την ανάδειξη των πολιτών της (*οἶδε*) σε γνήσια τέκνα της (*τοιοῖδε*).

Ακολουθεί ένας καταγιγισμός από μετοχές: οι τέσσερις πρώτες τροπικές μετοχές (*σκοποῦντας, θεωμένους, γιγνομένους, ἐνδυμουμένους*) αναφέρονται στους ζώντες και αντιστοιχούν νοηματικά σε εκείνο που δηλώνεται από τα απαρέμφατα (*εὔχεσθαι, ἀξιοῦν, ἔχειν*), με τρόπο που να υποδεικνύουν πληρέστερα την επιβεβλημένη πολιτική συμπεριφορά των επιζώντων (*τῶν λοιπῶν*). Οι πέντε επόμενες (επιθετικές) μετοχές αναφέρονται στους προκείμενους νεκρούς: οι τρεις πρώτες (*τολμῶντες, γινώσκοντες [τὰ δέοντα], αἰσχνυόμενοι [ἐν τοῖς ἔργοις]*) προσδιορίζουν την προσωπικότητα των πεσόντων και το πολιτικό ήθος τους. Οι δύο τελευταίες μετοχές (*ἀξιοῦντες και προῖέμενοι*) καταγράφουν την κορύφωση του κοινού αγώνα των Αθηναίων πολιτών-οπλιτών και την επιλογή της θυσίας υπέρ της πόλης τους.

Το νοηματικό απόσταγμα του Επιταφίου είναι πως η Αθήνα είναι μια πόλη που αξίζει κανείς να την ερωτευθεί (2.43.1 *ἐραστὰς γιγνομένους αὐτήν*): η Αθήνα είναι μια πόλη για την οποία αξίζει κανείς να θυσιάσει ακόμα και τη ζωή του, ὡς *την πιο ωραία, κοινή, συνεισφορά: κάλλιστον ἔρανον*. Ο όρος *ἔρανος* είναι ο καταλληλότερος για να δηλωθεί μεταφορικά η εθελοντική συνεισφορά των πολιτών – οπλιτών, καθώς η

αρχική σημασία του όρου *ἔρανος* είναι ‘συνεστίαση’, αλλά όχι οποιαδήποτε συνεστίαση, είναι η συνεστίαση εκείνη στην οποία όλοι οι συνδαιτημόνες συνεισφέρουν το μερίδιό τους: είναι, θα λέγαμε, μια «δημοκρατική» συνεστίαση: τέτοιου είδους συνεστιάσεις/δείπνα ήταν αρκετά συχνά στην αρχαιότητα (ήταν επίσης γνωστά και ως *δειπνα ἀπὸ συμβολῶν*). Όπως, λοιπόν, σε καιρό ειρήνης οι πολίτες συνεισφέρουν από κοινού στις συνεστιάσεις, τι αναλογεί στον καθέναν, έτσι και σε καιρό πολέμου αυτοβούλως συνεισφέρουν και πάλι από κοινού και για το κοινό καλό (*κοινῆ*, 2.43.2) το αναλογούν μερίδιό τους, που στην περίπτωση αυτή είναι η ίδια η ζωή τους, στο πλαίσιο πάντοτε της αμφίδρομης σχέσης τους με τη Δημοκρατική Αθηναϊκή Πολιτεία. Αυτή η αλληγορική σημασία του όρου *ἔρανος* αποτελεί καινοτομία του Θουκυδίδη.

Αυτός ο έπαινος, ο *ἀγήρων*, ο αιώνιος, ο έπαινος της πόλης και των πολιτών της (ζώντων και τεθνεώτων), προσδιορίζεται – σε επίπεδο καθολικής θεώρησης – από δύο συνιστώσες: είναι ένας έπαινος εκδημοκρατικοποιημένος/δημοκρατικός (προϊόν της αθηναϊκής δημοκρατικής πολιτείας) και ταυτόχρονα ένας έπαινος εξορθολογισμένος και ανθρωποκεντρικός (προϊόν του 5^{ου} αι., του αιώνα του αρχαιοελληνικού διαφωτισμού). Γιατί εκδημοκρατικοποιημένος έπαινος και τι σημαίνει; Σημαίνει αποδεσμευμένος από την αριστοκρατική ελίτ: ήδη από τη δεκαετία 470-460 π.Χ., στο πλαίσιο της νεοσυσταθείσας και νικήτριας στους Περσικούς πολέμους Αθηναϊκής Δημοκρατίας, ο λεγόμενος *πάτριος νόμος* (η πατροπαράδοτη εκείνη ηθική επιταγή για απότιση φόρου τιμής στους νεκρούς των πολέμων) αποκτά και πολιτική διάσταση (εκτός από θρησκευτική), καθώς καθίσταται υπόθεση της Πολιτείας, η οποία αναλαμβάνει τη φροντίδα και τη χρηματοδότηση της ταφής όσων θυσιάστηκαν για την (πολιτική) επιβίωση και τη σωτηρία της, επικυρώνοντας – και με αυτόν τον τρόπο – την αμοιβαιότητα της πολιτικής σχέσης ανάμεσα στην πόλη και τους πολίτες. Εκτός από τη δημοσία δαπάνη ταφή των νεκρών από τους πολέμους στο *Δημόσιον Σῆμα* (το νεκροταφείο του Κεραμεικού, το *κάλλιστον προάστειον*), μια δεκαετία περίπου αργότερα, 460-450 π.Χ., δηλ. αμέσως μετά τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη και την παγίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, θεσπίζεται και η πρακτική της εκφώνησης επιταφίου λόγου, ως συμπληρωματική αναγνώριση της προσφοράς των πεσόντων. Ως αποτέλεσμα, η απόδοση τιμών, που αποτελεί θέμα πολιτικής ηθικής εκ μέρους της Πολιτείας, ολοκληρώνεται, γίνεται *ἔργω και λόγῳ*, και έτσι αναδεικνύεται και επιβεβαιώνεται η

αμφίδρομη σχέση πόλεως – πολιτών. Μάλιστα, αν προσεγγίσουμε τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό ως ‘πολιτισμό παράστασης’ (‘performance culture’), ο επιτάφιος λόγος προβάλλει ως η πλέον δημοκρατική/εκδημοκρατικοποιημένη μορφή ‘παράστασης’, καθώς ‘θεατές’ σε αυτήν την παράσταση, το ακροατήριο δηλαδή του λόγου, είναι ολόκληρη η πόλη· ακόμα και ξένοι και γυναίκες συμμετέχουν, μας λέει ο Θουκυδίδης στο εισαγωγικό κεφάλαιο 2.34 (*ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος καὶ ἀστῶν καὶ ξένων, καὶ γυναῖκες πάρεισιν*).

Με το δημοκρατικό/εκδημοκρατικοποιημένο πνεύμα του επιταφίου λόγου ως λογοτεχνικού είδους εναρμονίζεται και το ουσιαστικό περιεχόμενο που σταθερά αποδίδει ο Περικλής στην έννοια της *ἀρετῆς* (πβ. κεφ. 2.40.4). Η *ἀρετή* –εννοιολογικά συνδεδεμένη με την *ἀξίωσιν*– δεν προβάλλεται ως αποκλειστικό προνόμιο της αριστοκρατικής ελίτ, αλλά ως μια προσβάσιμη, κατακτήσιμη, εφικτή από όλους και ζηλευτή ιδιότητα, της οποίας η επίτευξη αποδεικνύεται πολλαπλώς επωφελής και για το άτομο και για το κοινωνικό σύνολο / την Πολιτεία.

Ταυτόχρονα, εκτός από δημοκρατικός έπαινος, ο επιτάφιος λόγος είναι ένας έπαινος εξορθολογισμένος, αποκλειστικά ανθρώπινος και ανθρωποκεντρικός, απαλλαγμένος από τον όποιον θεϊκό παρεμβατισμό και ντετερμινισμό. Η απουσία των θεών ηχεί εκκωφαντικά. Πουθενά δεν γίνεται λόγος για οποιαδήποτε θεϊκή αρωγή, πουθενά δεν υπαινίσσεται ο Περικλής ότι ήταν κάποιος θεός που εμπύχωσε τους πολεμιστές ή ότι τους βοήθησε στον αγώνα τους. Αυτή η απουσία των θεών ανακαλεί στο μυαλό δύο συναφή χωρία από τον *Αίαντα* του Σοφοκλή, όπου ο Αίαντας απορρίπτει τη βοήθεια των θεών (βέβαια, αυτή του η στάση συνιστά την ύβρη του, αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία): στο ένα χωρίο (στ. 774-775) ο Αίαντας, απευθυνόμενος στη θεά Αθηνά, ουσιαστικά τη διώχνει από δίπλα του και της λέει να πάει να σταθεί σε άλλο σημείο της μάχης και να βοηθήσει κάποιον άλλον, γιατί στο σημείο που στέκεται εκείνος δεν υπάρχει περίπτωση να διαρραγεί η αμυντική γραμμή. Στο άλλο χωρίο (στ. 767-769) ο Αίαντας, απαντώντας στον πατέρα του, που τον συμβουλεύει/του εύχεται να έχει πάντα αρωγούς τους θεούς, του λέει με αυτοπεποίθηση ότι με τη βοήθεια των θεών και ένας που δεν αξίζει τίποτα μπορεί να επικρατήσει στη μάχη· αντίθετα, ο ίδιος είναι πεπεισμένος ότι θα κατακτήσει δόξα (*κλέος*) και χωρίς τη βοήθεια των θεών. Ακριβώς έτσι και οι νεκροί του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού πολέμου δεν μοιράζονται το *κλέος* τους με κανέναν θεό. Ο *ἀγήρω*ς ‘αγέραςτος’, αιώνιος έπαινος

είναι αποκλειστικά δικός τους: 2.43.2 *ἰδίᾳ τὸν ἀγῆρων ἔπαινον ἐλάμβανον*, έχοντας προσφέρει αυτοβούλως τη ζωή τους για το κοινό καλό, *κοινῆ*. Μάλιστα, εξασφάλισαν αυτόν τον έπαινο όχι δαιμονοποιώντας τον κίνδυνο, αλλά εξορθολογίζοντάς τον και έχοντας συνειδητοποιήσει ότι *ἡ εὐτυχία προϋποθέτει ἐλευθερία και ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει γενναιότητα* (2.43.4 *τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὐψυχον*). Αυτή η βραχυλογία, εκφραστικό επίτευγμα του Θουκυδίδη/Περικλή, το μνημειώδες αυτό χιαστό σχήμα, επιτέμνει τις αρχές της ελευθερίας και της ευψυχίας και τις ιεραρχεί ως πρώτιστες και θεμελιώδεις για το πολιτειακό οικοδόμημα της Αθήνας. Μάλιστα, οι τρεις αυτές έννοιες οριοθετούνται από τη μετοχή *κρίναντες* και έτσι υπογραμμίζονται ως συνειδητή επιλογή. Με αυτόν τον τρόπο, αποκαλύπτεται ξανά ο *ἀγῆρως ἔπαινος* ως έπαινος ταυτόχρονα των πεσόντων αλλά και της πόλης που τους ανέθρεψε, μέσα από το τρίπτυχο *ἐπιτήδευσις* (αρχές και ιδεώδη) – *πολιτεία* (πολίτευμα) – *τρόποι* (προσωπικότητα και νοοτροπία).

Αμέσως μετά τον Επιτάφιο του Περικλή, ο Θουκυδίδης προχωρά στην περιγραφή δύο πρωτοφανών και αναπάντεχων περιστατικών, τα οποία επηρέασαν την εξέλιξη του Πολέμου: πρώτο στη σειρά καταγράφεται η εισβολή των Λακεδαιμονίων και των συμμάχων τους στην Αττική, όπου προέβησαν σε εκτεταμένες καταστροφές των καλλιεργειών. Δεύτερο στη σειρά παρουσιάζεται ο καταστροφικός λοιμός, που ενέσκηψε στην Αθήνα κατά το δεύτερο έτος του πολέμου.⁵ Μέσα στο κείμενο του Θουκυδίδη αντιπαρατίθενται –ευρισκόμενες σε κειμενική γειτνίαση μεταξύ τους– δύο διαμετρικά αντίθετες εικόνες της Αθήνας. Η δημοκρατική Αθήνα του Επιταφίου (2.35-2.46), η Αθήνα της ισότητας, της ευνομίας, της αυτάρκειας και της ανοχής αντιδιαστέλλεται με την Αθήνα του λοιμού (2.47.3-2.54), την Αθήνα της ανομίας, της ηθικής εξαθλίωσης και της πνευματικής φθοράς.

Ανάμεσα στα θύματα του λοιμού ήταν και μικρά παιδιά και είμαι σίγουρη ότι όλοι έχουμε ακούσει την ιστορία της νεαρής 11χρονης Αθηναίας, της Μύρτιδος, όπως την ονόμασε η διεπιστημονική ερευνητική ομάδα που προχώρησε στην ανάπλαση του προσώπου της (με βάση το κρανίο της, που βρέθηκε σε εντυπωσιακά καλή κατάσταση σε ομαδικό τάφο στον Κεραμεικό). Πρόκειται για ένα ρηζικέλευθο

⁵ Ο λοιμός εκδηλώθηκε για πρώτη φορά κατά τα έτη 430 και 429 π.Χ. Στη συνέχεια, παρά τη μερική υποχώρησή του, αναζωπυρώθηκε τον χειμώνα του 427/426 π.Χ., συνεπιφέροντας τραγικές απώλειες και πανικό στην πόλη.

εγχείρημα, που εμπνεύστηκε και διηύθυνε ο Καθηγητής Ορθοδοντικής του ΕΚΠΑ Μανώλης Παπαγρηγοράκης.

Ως κατακλείδα, είναι αξιοπρόσεκτη η αυτοσυνειδησία της Αθηναϊκής Πολιτείας ως προς την πρωτοτυπία του θεσμού του επιταφίου λόγου. Ο Δημοσθένης (στον λόγο του *Περί τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*) ιεραρχεί την καθιέρωση του διττού θεσμού της ταφῆς δημοσίᾳ δαπάνῃ και της εκφώνησης επιταφίου λόγου ως πρώτιστο τεκμήριο της προσήλωσης της Πολιτείας στο αξιακό τρίπτυχο της δικαιοσύνης, αρετῆς, μεγαλοψυχίας. Ο Δημοσθένης καταγράφει τη μοναδικότητα της Αθηναϊκής Πολιτείας, εμφανίζοντας το μοναδικό και καινοτόμο εύρημά της, τον επιτάφιο λόγο, ως ειδολογικά διακριτή κατηγορία της επιδεικτικής ρητορικής τέχνης (§§ 141-142): *μόνοι τῶν πάντων ἀνθρώπων ἐπὶ τοῖς τελευτήσασι δημοσίᾳ ποιεῖτε λόγους ἐπιταφίους, ἐν οἷς κοσμεῖτε τὰ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἔργα. καίτοι τοῦτ' ἔστι τούπιτήδευμα ζηλούντων ἀρετῆν, οὐ τοῖς ἐπὶ ταύτῃ τιμωμένοις φθονούντων ... ταῦτ', ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δικαιοσύνης, ἀρετῆς, μεγαλοψυχίας ἐπιδείγματα.*

Εἰστε οἱ μόνοι ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, που καθιερώσατε και εκφωνεῖτε με τη φροντίδα της Πολιτείας επιταφίους λόγους πρὸς τιμὴ των νεκρῶν ἀπὸ τοὺς πολέμους ... Και, βέβαια, αὐτὴ εἶναι ἡ νοοτροπία που διακρίνει ὅσους θαυμάζουν την ἀρετὴ / την ἀντρείοσύνῃ και ὄχι ὅσους φθονοῦν ἐκείνους που τιμῶνται για αὐτὴν ... Ὅλα αὐτὰ, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἶναι ἐμπρακτεῖς ἀποδείξεις δικαιοσύνης, ἀρετῆς και μεγαλοψυχίας.